

Sadržaj

Spisak ilustracija	9
Skraćenice.	15
Predgovor	19
Prvo poglavlje. Dekonstrukcija modernizma	25
Čistka vajmarske ere	33
Nove nacističke kontrole	49
Rasprava oko ekspresionizma.	58
Izložbe izopačene (degenerisane) umetnosti i muzike	72
Drugo poglavlje. Predratna nacistička kultura.	87
Ministarstvo propagande i kultura	95
Književnost	101
Štampa i radio.	115
Film i pozorište.	124
Muzika	141
Likovna umetnost i arhitektura	156
Privremeno svođenje računa	170
Treće poglavlje. Jevreji u nacističkom kulturnom establišmentu.	179
Antijevrejske mere	186
Jevrejski kulturni savez (Kulturbund).	192
Antisemitizam u nacističkoj umetnosti	206
Ljudske tragedije.	225
Četvrto poglavlje. Rat i javno mnjenje, propaganda i kultura	235
Film kao sredstvo rukovođenja, indoktrinacije i distrakcije	250

Umetnost komunikacije: radio, štampa i filmske novosti	264
Muzika i pozorište u službi rata	296
Knjiga i mač	310
Umetnost i arhitektura	323
Kultura na frontu	335
Peto poglavlje. Umetnici emigranti	347
Političke, ekonomske i psihološke prepreke	353
Lažne izbeglice?	375
Slučaj Tomasa Mana.	387
Šesto poglavlje. Transfer posle nultog časa, maj 1945.	409
Propast kulture	414
Posle nultog časa.	419
Izmišljene žrtve.	430
„Unutrašnji emigranti“	435
Tobožnji protivnici.	439
Zaključak. Kultura u tri tiranije	449
Registar.	461

Predgovor

Revolucije se nikad ne svode na čisto političku dimenziju;
one odatle utiču na sve ostale funkcije ljudskog postojanja.
Ni ekonomija ni kultura, ni nauka ni umetnost, ne ostaju od njih
pošteđene.

Jozef Gebels (Joseph Goebbels), novembar 1933.¹

Ova knjiga predstavlja priču o kulturi u Trećem rajhu. Konkretno, knjiga ispituje kako su različite oblasti kulture upotrebljavane za kontrolisanje masa i kako je kultura, nakon 1938, korišćena u svrhu nacističkog podjarmljivanja Evrope, ako ne i sveta. Međutim, u knjizi se takođe analizira kako je delovanje totalitarizma uticalo na umetnost i na same umetnike.

Odnos kulture i tiranije je kompleksan – i ostaje pitanje da li je u diktaturi kultura uopšte moguća. Ako estetska, formalna i etička snaga kulture cvetaju na otporu preovlađujućim društvenim i političkim normama, ili čak zahvaljujući razotkrivanju nerazrešenih tenzija, onda je kultura u tiraniji verovatno osuđena na propast. Nacisti su, Hitlerovim dolaskom na vlast početkom 1933, u korenu sasekli estetski pluralizam, a umetnost i književnost pod tim diktatorom nisu nikad dosegli nesumnjivu originalnost. Ali uprkos tome, postojao je planski poduhvat za stvaranje nacional-socijalističke estetike – poduhvat koji povezuje rastuću nacističku kontrolu nad životima Nemaca sa nacističkim ratnim ciljevima. Dakle, iako znamo da su nacističke državne ustanove, pod Ministarstvom propagande, upregle kulturu u totalitarne svrhe, ukoliko pažljivije razmotrimo kako je to ostvareno, kako je nova nacistička kultura konstruisana (i šta je iz nje eliminisano), kao i kako se sve ovo uklapalo u širi plan uništenja Jevre-

¹ Uvodni govor Jozefa Gebelsa na otvaranju Kulturne komore Rajha (RKK) u Berlinu, 15. novembra 1933, navedeno prema: Goebbels, *Signale*, 325.

ja i drugih nacistima nesklonih grupa, te željene teritorijalne dominacije – možemo mnogo toga otkriti o prirodi i unutrašnjem delovanju Trećeg rajha.

Da bi novi nacistički tip kulture zavladao, kako tvrdim u ovoj knjizi, prethodni oblici kulture najpre su morali biti zbrisani. To se u prvom redu odnosi na umetnička i intelektualna dostignuća koja su nacistima bila najomraženija, dostignuća Vajmarske Republike, čije je estetsko i političko obeležje bio modernizam. Policijska kontrola pomoću koje je Hitler sprovodio čistke u političkom i društvenom kontekstu korišćena je i protiv modernističkih umetničkih formi i njihovih stvaralaca. Videćemo razne druge mehanizme koje su nacisti upotrebljavali da uguše modernizam i šta su umesto njega nametali. Videćemo i dokle su modernisti uspevali da izdrže napade te kada su, ako uopšte jesu, morali priznati poraz.

U drugom poglavlju razmatra se kako se nova nacistička kultura, kad je jednom uspostavljena, uklopila u totalitarni obrazac vođenja države u predratnim godinama. Kulturne forme muzike, filma, radija, štampe, vizuelne umetnosti i arhitekture, pozorišta i književnosti pružale su sadržaj koji je ministru propagande Jozefu Gebelsu, iznad svih ostalih Hitlerovih doglavnika, bio potreban kako bi zastrašio ili ohrabrio mase, da bi ih na kraju kontrolisao pod svojim i Hitlerovim tiranskim režimom. Gebels je već u jesen 1933. genijalno organizovao te umetničke forme u prikladno povodljivi sistem sastavljen od, na kraju, šest kulturnih komora, koje je lično nadgledao i kojima je mogao da manipuliše. Razmotrićemo kako su ti različiti elementi kulture korišćeni u političkoj i društvenoj ravni, kao i koliko je efikasno vršena takva kontrola te šta se u tom procesu događalo s kulturnim medijima i njihovim stvaraocima.

Treće i četvrto poglavlje biće posvećeno Jevrejima u nacističkom kulturnom establišmentu i kulturnim promenama po ulasku Nemačke u rat. Danas znamo da je u osvit Drugog svetskog rata jedan od glavnih Hitlerovih ciljeva već bio ostvaren: isključenje Jevreja iz nemačke *volkisch* zajednice. Međutim, nešto što nam je manje poznato jeste značaj Jevreja u formiranju vajmarske kulture i kako se s tim Jevrejima postupalo posle januara 1933. godine. Pokazaćemo u kojoj meri je nacistička kultura, takva kakva je bila, korišćena za promociju potpunog istrebljenja Jevreja. Kao što bi ova knjiga trebalo da pojasni, antisemitizam je izražavan kroz nacističku umetnost, i današnji istoričari mogu ukazati na mnoge ljudske tragedije prateći njenu putanju. Sam rat je dodatno definisao umetnost u Nemačkoj, novog i starog tipa, u smislu služenja novoizgrađenom totalitarnom uređenju, s posebnom ratnom svrhom nakon 1938. godine. Videćemo koje

su konkretne osobine umetnosti upotrebljavane za stvaranje tako upotrebljive kulture i kako je to uticalo na same umetnike. Videćemo i u kojoj je meri ratna upotreba kulture uticala na konačan ishod ratnog sukoba za rukovodioce režima i njihove podanike.

Dobro je poznato da se posle 1933. jedan deo nemačke kulture, tradicionalistički i modernistički, stvarao u zemljama izvan Nemačke, gde su antinacistički nastrojeni emigranti pokušavali da rade. U Petom poglavlju osvrnućemo se na te napore, kao i na linije kontinuiteta od nemačke do emigrantske umetnosti, sa izbijanjem Drugog svetskog rata kao moguće vododelnice. Mnoge su izbeglice opisivale korenitu promenu života i rada pisaca i spisateljica u emigraciji. Neobičan slučaj nobelovca Tomasa Mana (Thomas Mann), koji je posle svog izgnanstva nastavio s radom gotovo kao i ranije, zaslužuje posebnu pažnju. Ostaje da se vidi, ako je Man izdržao traumu izgnanstva i nastavio tako plodno da piše, zašto nakon rata nije dočekan raširenih ruku u Nemačkoj, kao i zašto ni sam nije želeo da se vrati u društvo koje ga je nekad smatralo svojim pripadnikom.

U Šestom poglavlju analiziraćemo kako je kreativna klasa posle 1945. pokušala da oživi istinsku kulturu u Nemačkoj koja se oslobodila nacističke prošlosti. Videćemo kako su takav preporod sputavali i usporavali preživeli funkcioneri nacističkog kulturnog establišmenta, koji su pokušavali da sabotiraju nove inicijative u novoj demokratskoj državi, i politički preletači koji su više odmagali nego što su pomagali.

Ova knjiga nije samo priča o kulturi u nacističkoj Nemačkoj, iako je nužno i to, već i nova istorija Trećeg rajha od 1933. do 1945, ispričana sa stanovišta kulture, njenih protagonista i protivnika. Ona se oslanja na radove o kulturi u Nemačkoj koje sam objavljivao ranije, među kojima su neki fokusirani na muziku. Snažan pokretač za pisanje ove knjige bilo je moje učešće na pionirskom Milerovom simpozijumu o umetnosti u Trećem rajhu, koji su organizovali Fransis R. Nikozija (Francis R. Nicosia) i Džonatan Huner (Jonathan Huener) na Univerzitetu u Vermontu u proleće 2004. godine.² Ti naučnici i danas zaslužuju zahvalnost jer su postavljali nova pitanja i podsticali učesnike simpozijuma da dalje istražuju i možda pronađu neke odgovore.

² Drugi aktivni učesnici bili su David Scrase, Alan E. Steinweis, Eric Rentschler, Pamela M. Potter, Frank Trommler, i Jonathan Petropoulos. Vidi članke u: Huener and Nicosia, *The Arts in Nazi Germany*.

Dosad nije napisana jednotomna istorija kulture pod nacistima, osim nekoliko izuzetaka.³ Jedan od ključnih ranih radova u toj oblasti jeste petotomna knjiga Džozefa Vulfa (Joseph Wulf), koja u svakom tomu obrađuje drugi aspekt kulture u Trećem rajhu. Ali Vulfova knjiga predstavlja izbor štampanih primarnih izvora, uglavnom novina i časopisa, a ne sveobuhvatnu analizu. Postoje i druge važne, ponekad čak i pionirske, parcijalne studije. Izvanredna tumačenja filma u Trećem rajhu dali su Erik Rentschler (Eric Rentschler), Dejvid Hal (David Hull) i Dejvid Velč (David Welch), u nešto skorije vreme i Bil Niven (Bill Niven), a tumačenja štampe Bernd Sosman (Bernd Sösemann); književnost je stručno analizirao Ralf Šnel (Schnell), a muziku Fred K. Priberg (Prieberg), Erik Levi i Pamela M. Potter (Potter).⁴ Što se tiče vizuelnih umetnosti, radovi Džonatana Petropulosa (Jonathan Petropoulos) već dugo postavljaju standarde, a i on i Potter su u novije vreme objavili važne monografije koje se približavaju globalnijem proučavanju umetnosti pod Hitlerom, svaka na svoj način.⁵

Rad na ovoj knjizi začet je u vreme kada sam počeo da uživam aktivnu podršku (kao i danas) istraživačkog finansiranja Univerziteta u Jorku, zahvaljujući mojoj poziciji glavnog naučnika (research chair), kao i podršku četiri glavne velike donatorske organizacije. Prva je bila stipendija Gugenhajm 1970-ih. Zatim mi je u pomoć pritekla Kanadska fondacija Kilijam (Otava), koja mi je dvaput dodelila stipendiju Senior Killam Fellowship, što me je oslobodio predavanja na ukupno četiri godine. Zatim me je Kanadski savet za društvene i humanističke nauke (SSHRC) u Otavi mnogo puta podržao tokom decenija, finansirajući istraživanje na terenu, da bi mi na kraju fondacija Aleksandar Humbolt iz Bona dodelila nagradu

³ Knjiga Josta Hermanda *Culture* koristan je uvod, ali ne obrađuje žrtve nacističke kulturne politike, niti dokumentaciju, i navodi samo „odabranu bibliografiju“. Vidi prikaz: Anselm Heinrich, *Bulletin of the German Historical Institute London* 36, no. 1 (2014): 105–9. Lisa Pajm (Lisa Pine) ima lepo poglavlje o kulturi u svojoj vrlo čitljivoj knjizi *Hitler's „National Community“*, 215–78, i takođe može da posluži kao uvod, ali je kraća i nedostaje joj analiza. Vidi prikaz: Joseph W. Bendersky, *American Historical Review* 114 (2009): 228–9.

⁴ Vidi, na primer, Rentschler, *Ministry and Use and Abuse*; Hull, *Film*; Welch, *Propaganda*; Niven, *Hitler*; Sösemann, „Journalismus“ i „Voraussetzungen“; Schnell, *Dichtung and Geschichte*; Prieberg, *Musik im NS-Staat and Musik und Macht*; Levi, *Mozart and Music*; Potter, *Most German*.

⁵ Petropoulos, *Art, Faustian Bargain, and Artists under Hitler*; Potter, *Art of Suppression*.

Konrad-Adenauer za istraživanje u ovoj oblasti tokom devedesetih i kasnije. Svim tim institucijama, bez čije pomoći ova knjiga ne bi mogla biti napisana, još jednom srdačno zahvaljujem. Najnovije istraživanje u Kanadi omogućili su uredi za međubibliotečke pozajmice Univerziteta u Jorku, gde sam imao tu sreću da mi pomažu četiri vrlo sposobne bibliotekarke, Gledis Fang (Gladis Fung), Meri Lehejn (Mari Lehane), Samanta Mekvilijams (Samantha McWilliams) i Sandra Snel (Snell). Kao i ranije, ponovo su mi pomagale ne samo kao bibliotekari već i kao istraživači, obezbeđivale mi materijal i obrađivale ga čak i onda kad sam mislio da ga nikad ne mogu dobiti.

S prijateljima kao što su Vilijam E. Sidelman (William E. Seidelman), Herman Šornstajn (Herman Schornstein) i Kevin Kuk (Cook), te naročito s mojom suprugom Barbarom, nebrojeno puta razgovarao sam o problematičnim oblastima i situacijama koje su možda podsećale na ove današnje, jer se čini da globalna politika ponovo klizi ka autoritarizmu – političkoj klimi u kojoj se olako narušava nešto što bi uvek trebalo da bude autonomno, nepovredivo – kultura u svim svojim pojavnim oblicima. Imajući i to u vidu, delove mog rukopisa pažljivo su pregledale moje pametne kolege Pieter Levenberg (Peter Loevenberg), Hans R. Vaget i Klaudio Duran (Claudio Duran), koji su pročitali po jedno poglavlje i dali mi konstruktivne povratne informacije, na čemu sam im zahvalan. Aleks Ros (Alex Ross) je pročitao čitav rukopis i njegovi konstruktivni predlozi bili su mi od velike koristi. Na kraju, moju zahvalnost imaju Heder Mekalum (Heather McCallum), Marika Lisandru (Lisandrou), Rejčel Lonsdejl (Rachael Lonsdale) i Klarisa Saderland (Clarissa Sutherland) iz izdavačke kuće „Yale University Press“. Heder je uvek bila uz mene i nudila nesebične ali čvrste smernice, dok su Marika, Rejčel i Klarisa znalački doprinele da se rukopis pretvori u knjigu. Ukoliko u ovoj knjizi ima grešaka, za njih sam odgovoran isključivo ja.